

De herstelgerichte straf

Naar een strafconcept geënt op verantwoordingszin

Bas van Stokkom

Christian Gade stelt voor om de herstelrechtelijke sanctie een straf te noemen. Ik stem daarmee in. Jammer genoeg ontwikkelt hij geen definitie van een dergelijke, potentieel meer constructieve straf. In deze bijdrage zal ik enkele contouren schetsen van een herstelgericht strafconcept,¹ gecentreerd rondom ‘ter verantwoording roepen’ en ‘schuldinlossing’. Daarbij neemt de gestrafte een herstelgerichte inspanningsverplichting op zich. Die gedachten sluiten aan bij de opvattingen van de filosoof Antony Duff (2002), die straf omschrijft als communicatie waarbij de dader aangemoedigd wordt berouw te tonen en zijn gedrag te veranderen.

Eigenlijk is het onbegrijpelijk dat de justitiële straf zo weinig in termen van ‘verantwoordelijkheid nemen’ en ‘moreel leren’ wordt omschreven. In de strafrechtelijke orthodoxie heeft straf nog altijd de betekenis van ‘intentionele leedtoevoeging’. Die formule is reeds lange tijd omstreden, mede omdat deze verknoopt is met noties als wraak, onderwerping en vijandigheid. Dat strafconcept sluit daarom niet meer aan op strafintuïties rondom preventie, gedragsverandering en schadevergoeding die kenmerkend zijn geworden voor een democratische samenleving.

Nu pogen veel herstelrechtelijke denkers – onder wie Lode Walgrave (2008) – aan te tonen dat de herstelsanctie geen straf kan en moet zijn. Die opvatting doet echter gekunsteld aan, omdat straf verengd wordt tot opzettelijk leed of verlies toebrengen. Zoals Gade laat zien, zijn er veel andere definities van de justitiële straf voorhanden.² Ik opteer voor een meer constructieve begripsbepaling: een opgelegde verplichting die ertoe bijdraagt dat herstel of zelfherstel (gedragsverandering) wordt bereikt. Daarbij gelden de herstelinspanningen die de dader moet verrichten als een bewuste inbreuk op zijn vrijheden.³ Die inbreuk, specifiek het depriverende aspect ervan (de vrijheidsbeperking), vat ik op als kenmerkend voor straf.⁴

1 Het concept van een herstelgerichte straf is niet nieuw. Zie o.a. Kaptein (2008: 49): ‘Strafrecht en herstelrecht horen in elkaar op te gaan, of nog scherper uitgedrukt: het wezen van de straf hoort neer te komen op eigenhandige schadevergoeding.’

2 Volgens De Hert en Gutwirth (2011) plaatst Walgrave het herstelrecht in een vals daglicht, omdat hij enkel gebruikmaakt van het traditionele strafbegrip, de leedstraf. Zij spreken in dit verband – aansluitend op Gade – over een ‘polariserende scenezetting’. Claessen onderkent dat een ruimer strafbegrip mogelijk is (2012), maar heeft geen pogingen ondernomen een constructief strafbegrip te ontwikkelen.

3 Weliswaar is uit de herstelrechtelijke overeenkomst tussen slachtoffer en dader geen intentie tot bestraffing af te lezen. Maar in het kader van mediation in strafzaken (te vergelijken met de Belgische ‘bemiddeling in strafzaken’ maar te onderscheiden van ‘herstelbemiddeling’ in België en Nederland) maken de door de dader na te komen afspraken onderdeel uit van de strafprocedure en strafoplegging.

4 Zie de strafdefinitie van Hildebrandt (2002, p. 114).

Mijn hoop is dat de navolgende, korte denkexerctie over een herstelgericht strafconcept ertoe bijdraagt dat straf en strafintentie genuanceerder worden gezien. Dat concept zou ook de herstelrechtelijke elementen waarover het strafrecht reeds beschikt, verder kunnen versterken.

Hieronder bespreek ik eerst enkele opvattingen van Gade. Vervolgens geef ik aan waarom het strafconcept van leedtoevoeging ongeschikt is. Ten slotte presenteer ik een provisioneel conceptueel kader van een herstelgerichte straf dat is afgestemd op verantwoordelijkheidszin en schuldinlossing en plaats er enkele kanttekeningen bij.

De visie van Christian Gade: enkele overwegingen

Een interessant aspect in Gades betoog is dat we de dialoog zouden moeten zoeken met mensen die in het strafrecht werkzaam zijn in plaats van ons vanuit een herstelrechtelijke oriëntatie te ‘verzetten’ tegen straf en strafrecht. De herstelrechtelijke kritiek op straf als leedtoevoeging fungeert menigmaal als een ‘vijandige constructie’ om ‘het’ strafrecht te diskwalificeren. Gade keert zich ook tegen binair denken in termen van ‘wij zijn voor goedmaken’ en ‘zij zijn voor leedtoevoeging’. Dat denken miskent dat er binnen het strafrechtelijke denken uiteenlopende – en vaak strijdige – strafdoeleinden een rol spelen, waaronder constructieve strafdoeleinden zoals gedragsverandering en schadevergoeding (De Keijser, 2000). De tijd dat strafrechters zich enkel op vergelding en afschrikking focusten, ligt ver achter ons (Franke, 1996). Ook de strafpraktijk wordt op veelzijdige wijze ingevuld. Het Nederlandse strafsysteem laat ruimte voor maatwerk, zoals het opleggen van een anti-agressietraining in het kader van de bijzondere voorwaarde. De wending naar responsief recht en probleemoplossing onderstreept dat in het huidige strafrecht uiteenlopend naar de betekenis van straf wordt gekeken en dat leedtoevoeging bepaald geen alleenheerschappij heeft. Het strafrechtelijk systeem is dus niet zo punitief als veel herstelrechtsdenkers claimen. Dat neemt niet weg dat leedtoevoeging in de orthodoxe strafrechtelijke theorie nog altijd een opmerkelijke rol vervult.

Gades suggestie dat herstelrechtelijke denkers en doeners deel kunnen uitmaken van het strafrechtelijke ‘systeem’ lijkt me echter te ver voeren. Dat systeem is immers ook afgestemd op efficiënt zaken doorduwen en risicobeheersing, waarbij de menselijke factor snel in het gedrang komt. Er bestaat een groot verschil tussen de strafpraktijk waarin magistraten effectief en probleemoplossend te werk willen gaan en het strafrechtelijk systeem dat in het teken staat van controle en voorspelbaarheid, en niet zelden vatbaar is voor de politieke wens om harder te straffen. Wat mij betreft zouden herstelrechtelijke denkers en doeners waar mogelijk herstelgerichte sanctionering kunnen bevorderen (bijv. om korte detentie te voorkomen door een vervangende taakstraf of vervangende thuisdetentie; zie Claessen, 2022). En zij kunnen samenwerking zoeken met professionals in en rondom het strafrecht die humanisering van bestrafing voorstaan. Denk daarbij aan organisa-

ties die zich op rehabilitatie van gestraften richten, zoals het Leger des Heils en COSA-steunkringen, maar ook aan slachtofferbewust werken in de reclassering.

Ongelukkig genoeg werpt Gade zich op als een ‘consequentialist’ die eraan hecht dat straf wordt beoordeeld op meetbare resultaten. Het gaat om een instrumenteel denken gericht op de impact van interventies en dat voert al gauw weg van herstelrechtelijke communicatie waarin het hervinden van waardigheid en zelfrespect van belang is. Bovendien is het de vraag of dat denken wel overweg kan met zorgplichten, zoals het helpen van gestraften die persoonlijke problemen ondervinden.

Een sterk punt in Gades betoog is dat de herstelrechtelijke beweging niet uit de pas zou moeten lopen als het gaat om publieke denkbeelden over straf. Onder de bevolking bestaat een wijdverspreide roep om misdrijven te bestraffen. Dat betekent uiteraard niet dat we zouden moeten aanhaken bij de populistische retoriek om straffen te verzwaren, wel bij redelijke strafopvattingen die onder andere in opvoeding en op school doorklinken. Herstelrechtelijke denkers neigen er snel toe de justitiële straf af te wijzen, maar zij hebben er – vermoed ik – weinig moeite mee dat een ouder of leraar straf oplegt. Thuis en op school krijgen jongeren te maken met een confronterende aanpak na wangedrag. Dat wordt in het alledaagse leven nog altijd straf genoemd. Ik meen dat de herstelrechtelijke beweging het zich niet kan veroorloven om opvattingen van straf als ‘leren inzien’, ‘je gedrag verbeteren’ en ‘goede werken verrichten’ naast zich neer te leggen. Zij zou zich daarmee vervreemden van alledaagse betekenissen van straf.

Neem de schrijfstraf op school, waarbij wordt stilgestaan bij het eigen wangedrag en de impact daarvan op anderen. Die wordt door leerlingen als vervelend en tijdrovend ervaren. Tegelijk gaat het om een redelijke straf die niet tegen de persoon in kwestie is gericht. De straf is doenlijk en idealiter betekenisvol, appelleert aan verantwoordelijkheid en moedigt reflectie op het vertoonde gedrag aan. Dat vereist wel een betrokken straffer en een zorgzame omgeving (Boon, 2007).

Kortom, we zouden kunnen aanhaken bij dagelijkse ervaringen met vormen van straf die een moreel leerproces stimuleren. Verderop zal ik betogen dat een herstelgerichte, justitiële straf in een aantal opzichten niet zo veel hoeft te verschillen van de hierboven geschetste schrijfstraf.

Waarom geen leedtoevoeging?

Nog altijd bestaat er een tendens om straf in termen van opzettelijke leedtoevoeging te definiëren.⁵ Die definitie roept de vraag op waarom het is toegestaan – laat staan vereist – de dader leed toe te voegen in reactie op een inbreuk op het recht. Zijn er redenen die moreel zinvol zijn of de kosten waard? Mijn indruk is dat deze

5 Jörg en Kelk (2001, p. 3-4), twee hervormingsgezinde strafrechtjuristen, omschrijven straf als volgt: een ‘als zodanig bedoeld door de overheid toegebracht leed op grond van normschending en dus een extra-domper op de delinquent, zonder veel perspectieven te bieden voor herstel (zonder “reparatief” of “restitutief” te zijn)’.

vragen meestal worden ontlopen. In de strafrechtelijke literatuur wordt de formule van leedtoevoeging dan ook vaak plichtmatig aangehaald.

Problematisch is dat de definitie verwant is aan die van wraak, het vergelden van kwaad met kwaad. Doorgaans wordt wraak geduid in termen van een negatieve transactie: lijden teweegbrengen bij degene die ons heeft laten lijden.⁶ De strafrechtelijke dogmatiek doet echter veel moeite om vergelding te vrijwaren van wraakconnotaties. Wraak zou irrationeel, persoonlijk, barbaars en primitief zijn, terwijl vergelding rationeel, onpartijdig, beschaafd en verlicht zou zijn.⁷ Door wraak als inhumaan te kwalificeren, zou de vergeldende strafrechtspraak van deze ‘barbaarse instincten’ verschoond zijn. Paradoxaal genoeg wordt aldus de logica van wraak expliciet verworpen, maar kan toch worden vastgehouden aan de kern, namelijk de dader een evenredige hoeveelheid leed bezorgen (Lacey & Pickard, 2018, p. 10).

Problematisch is ook dat het toebrengen van leed een manifestatie is van vijandigheid (zie Gerber & Jackson, 2013; Struhl, 2015). Kenmerkend voor dat vertoon van macht is het frustreren van de wil van de gestrafte. Er is geen ruimte voor morele communicatie, behalve dan dat de gestrafte moet weten waarom hij lijden moet ondergaan.⁸

In een democratische samenleving kan de taal van straf als ‘leed toevoegen’ geen legitieme functies meer vervullen. Regel is dat wij kwaad niet terugbetalen met kwaad. Met opzet leed toebrengen moeten we zo veel mogelijk zien te vermijden (Walgrave, 2023). Dat betekent dat de ‘verdiende straf’ pas redelijk kan worden genoemd indien ‘wat verdiend is’ in verbinding staat met en dienstbaar is aan humane waarden, respect voor menselijk leven en stimuleren van verantwoordelijkheid van de gestrafte.

Bovendien, de doctrine van leedtoevoeging is uit de pas gaan lopen met ontwikkelingen in de strafpraktijk. Mede omdat rechters en officieren van justitie probleemgericht te werk gaan, stellen ze veel belang in de vraag wat met uiteenlopende straffen kan worden bereikt. Wanneer gedragsverandering wordt beoogd, ligt het niet voor de hand dat zij de gestrafte willen ‘laten lijden’. Hoe dat ook zij, de strafrechter of officier van justitie die rechtstatelijke normen serieus neemt, communiceert geen leedtoevoeging, maar roept op tot verantwoordelijkheid.

6 Illustratief is de veel gebruikte definitie van Elster (1990: 862): ‘the attempt, at some cost or risk to oneself, to impose suffering upon those who have made us suffer’. Voor een overzicht van verwante wraakdefinities, zie Elshout, 2015, p. 9.

7 Exemplarisch is de uiteenzetting van Nozick (1981). Voor kritiek daarop zie Kaufman 2013 (hoofdstuk 5).

8 De formule van opzettelijke leedtoevoeging suggereert dat straf een kwestie is van strijd: de oorlog tegen de boosaardige crimineel winnen (Nagel, 1999: 67).

Een definitie van herstelgerichte straf

De filosoof Antony Duff (2002) erkent dat louter ‘terugkijken’ – het vaststellen van de verdiende straf op grond van schuld van de dader en ernst van het misdrijf – zonder de gevolgen van straf in ogenschouw te nemen, vergelding onredelijk maakt. Hij bepleit een prospectieve vergeldingsleer: het stimuleren van de morele verantwoordelijkheid van gestraften. In navolging van Duff zal ik beargumenteren dat de strafmiddelen en de manier waarop de gestrafte wordt geadresseerd, zouden moeten aansluiten op het bevorderen van verantwoordelijkheidszin. Daarbij is van belang dat de opgelegde last niet ten koste mag gaan van de morele boodschap om zich aan de rechtsnormen te houden. Weerstand en verzet tegen die last moeten we zien te voorkomen. De opgelegde verplichting (de ‘verdiende’ last) zou juist het oppakken van verantwoordelijkheid moeten bevorderen. We zouden dat een opbouwende last kunnen noemen die draaglijk is, zodat de gestrafte zich *kan* committeren aan de straf.

Straffen heeft aldus betrekking op stimuleren van verantwoordelijk handelen. Wordt straf louter in termen van deprivatie of dwang gedefinieerd, zonder morele adressering en stimulans tot morele herbezinning, dan kan moeilijk over een redelijke straf worden gesproken. Straf wordt dan louter ‘ondergaan’ en er wordt in moreel opzicht niets van de gestrafte verwacht. De strafrechtelijke straf hoort betrekking te hebben op iets leveren en vervullen, het verwacht iets van de dader, bijvoorbeeld een tegenprestatie. Het primaire belang gaat uit naar het vervullen van de opgelegde verplichting, datgene waar slachtoffer en samenleving recht op hebben, aangenomen dat de straffer van mening is dat schuldbewustzijn en een oprechte verontschuldiging niet volstaan. Kenmerkend voor dit perspectief is dat vertrouwen wordt gesteld in de gestrafte. De straffer gelooft dat de dader zichzelf zou kunnen corrigeren en verbeteren als hem daartoe een geschikt traject wordt aangeboden.

Ik stel de volgende werkdefinitie van de justitiële straf voor: *‘Straf is terechtwijzen en ter verantwoording roepen en gaat vergezeld met het opleggen van een inspanningsverplichting die verantwoordelijkheidszin stimuleert.’*

Deze definitie bestaat uit drie componenten: (a) de terechtwijzing en het ter verantwoording roepen, (b) de opgelegde inspanningsverplichtingen en (c) het stimuleren van verantwoordingszin:

- a Straf communiceert – publiekelijk – afkeuring van de daad en die terechtwijzing bevat tevens een appel op verantwoordelijk handelen om zich voortaan aan de rechtsnormen te houden. Daarbij wordt de gestrafte geadresseerd als medeburger.
- b De straffer legt verplichtingen op en daarmee maakt hij een opzettelijke inbreuk op de vrijheden van de schuldig bevonden persoon. Dat ingrijpen is het punitieve aspect van de straf. In realiteit – los van de intentie van de straffer – zal de opgelegde last als iets onaangenaams worden ervaren. De straffer dient ervoor te zorgen dat die last een draaglijk bijproduct is van een nastrevenswaardig goed, namelijk genoegdoening bieden aan het slachtoffer.

- c De opgelegde verplichtingen bestaan uit een traject dat het ontwikkelen van verantwoordelijkheidszin stimuleert. Dat traject assisteert de gestrafte te begrijpen wat hij heeft gedaan en prikkelt om een geëigend antwoord daarop te bieden. Justitie neemt de facilitering daarvan op zich: zij dient erop toe te zien dat de gestrafte zijn verantwoordelijkheden *kan* nemen en schuld *kan* inlossen. Dat vereist betrokkenheid van de straffer; hij heeft zorgplichten.

De opgelegde inspanningsverplichting en het appel op verantwoordelijkheid staan potentieel op gespannen voet met elkaar. Die verplichting brengt immers deprivatie (het ontzeggen of ontnemen van een goed) en dwang (voldoen aan afspraken: controle daarop) met zich mee. De elementen van deprivatie en dwang verdienen inperking, zodanig dat ze het vervullen van de opgelegde taken niet kunnen dwarsbomen. Idealiter gaat het om een draaglijk en zinvol straftraject – indien mogelijk consensueel vastgesteld – dat afgestemd is op het realiseren van herstel. Tegelijk kunnen we op deze wijze een positieve, herstelrechtelijke draai geven aan de notie van vergelding: herstelgerichte inspanningen leveren ter genoegdoening aan slachtoffer en samenleving. Lode Walgrave (2008, p. 39) noemt dat ‘just dues’. Vergelding duidt aldus op schuld inlossen en heeft daarmee een fatsoenlijke betekenis verkregen (Van Stokkom, 2016).

Enkele vragen en bedenkingen

In het voorgaande heb ik betoogd dat er goede redenen zijn het concept van ‘opzettelijke leedtoevoeging’ af te danken. Doen lijden is niet alleen een inbreuk op de persoonlijke integriteit, maar ook een aanslag op het vermogen verantwoord te handelen. Dat is niet verenigbaar met de rechtstatelijke normering van burgerschap. De gestrafte moet respectvol worden aangesproken, zodanig dat hij zich rechtsnormen kan eigen maken; de straffer wil dat de gestrafte begrijpt wat hij fout deed en weet heeft van wat hij het slachtoffer heeft aangedaan. Hij moet de weg terug verdienen door herstelgerichte inspanningen te leveren. Een dergelijk strafconcept lijkt beter aan te sluiten bij tegenwoordige intuïties van wat een straf behoort te zijn: de dader terechtwijzen in de hoop zijn kwalijke gedrag te doen stoppen, daarbij appellerend aan de plicht goed te maken aan het slachtoffer en de samenleving.

Deze constructieve strafdefinitie roept veel vragen op. Ik bespreek er enkele. Kan de gevangenisstraf beantwoorden aan deze definitie? Kunnen in die context constructieve inspanningsverplichtingen worden verricht? Indien gedetineerden in een standaardregime zijn geplaatst met weinig vrijheden en voorzieningen, is het erg moeilijk om een ‘schuldinlossende straf’ te realiseren. In dat geval heeft de gevangenisstraf voornamelijk een repressieve functie die verantwoordelijk handelen in de weg staat. Het zal ook duidelijk zijn dat het aanspreken van doorgewinterde recidivisten op schuldinlossing doorgaans op een harde muur stuit. Dat suggereert dat teruggesprepen zou moeten worden op dwang en afschrikking (Duff, 2022), hoewel de uitvoering van straf te allen tijde openingen moet bieden voor communicatie, inkeer en zelfherstel. Een andere vraag heeft betrekking op de geldboete

die in moreel-educatief opzicht weinig te bieden heeft. Vaak wordt de geldboete niet of nauwelijks als een last gevoeld; ook derden kunnen de betaling op zich nemen. Het lijkt daarom zinvol een onderscheid te maken tussen de schuldinlossende straf en de repressieve straf. In de eerstgenoemde straf staan herstel en verantwoordelijkheidszin centraal, in de tweede preventie, waarbij vooral afschrikking het werk moet doen.

Een heel andere vraag is of magistraten in staat zullen zijn om de afstandelijke en formele houding ten opzichte van gestraften te relativieren. Herstelgericht straffen veronderstelt immers een betrokken houding⁹ waarbij de straffende instantie haar zorgplichten serieus neemt en rekening houdt met de omstandigheden waarin de gestrafte verkeert. Een responsief en probleemoplossend strafrecht lijkt daartoe mogelijkheden te bieden (Verberk, 2011).

Ten slotte, in orthodoxe rechtstheorieën fungeert de formule van ‘leedtoevoeging’ nog altijd als demarcatielijn tussen het strafrecht enerzijds en bestuursrecht en civielrecht anderzijds. Het begrip is in dat opzicht een eigen leven gaan leiden, los van wat strafrechters eigenlijk beogen met een straf. Steeds weer is die afbakeningsdrang waarneembaar en niet alleen bij strafrechtsgeleerden. De zorg om humaan te straffen lijkt vaak ondergeschikt te zijn aan die wens tot afbakening (De Hert & Gutwirth, 2011). Hoe dat verder ook zij, het lijkt geboden om niet ‘opzettelijke leedtoevoeging’, maar ‘ter verantwoording roepen’ en de morele opdracht van ‘schuldinlossing’ als kenmerkend voor het strafrecht te beschouwen.¹⁰

Naar een civiliserend strafrecht

Eén van Gades kernvragen blijft urgent en van groot belang: hoe kunnen we herstelrechtelijke afdoeningen van de marge naar de mainstream van de strafrechtspleging brengen? Ik meen dat het ontwikkelen van een herstelgericht strafconcept de legitimiteit van het herstelrecht een flinke duw in de rug kan geven; mediation in strafzaken houdt op een vreemde eend in de bijt van de strafrechtspleging te zijn. Tegelijk zou dat de punitiviteit van het strafrechtelijke systeem kunnen verminderen en de effectiviteit kunnen vergroten.

Onder andere John Blad (2013) en Lode Walgrave (2013; 2023) hebben eerder gepleit voor een beweging naar een ‘civiliserend strafrecht’ waarin herstelrechtelijke procedures en sanctionering een grotere rol hebben. Volgens Walgrave is – ondanks de aanhoudende tendens van hardere straffen – een verdere beschaving van het strafrechtelijk systeem wel degelijk mogelijk. Het gebruik van geweld en dwang kan aldus – gezien over de lange termijn – verder worden teruggedrongen.

‘After giving the state a monopoly on violence, and after making the use of violence more rational and more moderate, the next step is to reduce as much

9 Zij het minder affectief dan in de informele context van school en gezin (Walgrave, 2001).

10 Tegelijk kunnen die kernnoties beter het verschil tussen straf en maatregel duidelijk maken dan leedtoevoeging.

as possible the use of violence itself in the response to offending.’ (Walgrave, 2023, p. 633)

Dat wenkend perspectief lijkt echter moeilijk realiseerbaar zolang de overtuiging heerst dat herstelrechtelijke ambities zich niet laten verenigen met welk straf-concept dan ook. Christian Gade wijst in dat verband op het volgende:

‘By insisting that restorative justice is radically different from punishment, restorative justice advocates may – contrary to their intentions – play into the hands of those who want to preserve the status quo rather than developing future criminal justice systems in the direction of restorative justice.’ (Gade, 2022, p. 37)

Om een humaner en milder strafsysteem te bewerkstelligen lijkt het raadzamer de definitie van straf rigoureuus toe te schrijven naar herstelgerichte schuldinlossing en verwante noties.

Literatuur

- Blad, J. (2013). Civilisation of Criminal Justice: Restorative Justice amongst other Strategies. In D. Cornwell et al. (Eds.), *Civilising Criminal Justice* (p. 209-253). Waterside Press.
- Boon, A. (2007). *Wie de leerling lief heeft*. Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Claessen, J. (2012). Pleidooi voor een ruimer strafbegrip of een strafrecht zonder straf-fixatie? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 12(4), 37-49.
- Claessen, J. (2022). Pleidooi voor de (door)ontwikkeling van de taakstraf en thuisdetentie ter vervanging van de korte gevangenisstraf, *Nederlands Tijdschrift voor Strafrecht*, (1). doi: 10.5553/NTS/266665532022003001003
- De Hert, P. & Gutwirth, S. (2011). Het leedprincipe, het strafbegrip en de schuld zonder straf. De fixatie op leedtoevoegende straffen in het strafrecht. In F. Deruyk & R. Michel (Red.), *Het strafrecht bedreven: Liber Amicorum Alain De Nauw* (pp. 129-156). Brugge: Die Keure.
- Duff, R.A. (2001). *Punishment, Communication, and Community*. Oxford University Press.
- Duff, R.A. (2022). Punishment as Communication. In J. Ryberg (Ed.), *Oxford Handbook of Punishment Theory and Philosophy* (forthcoming). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4171062>.
- Elshout, M. (2015). *Vengeance* (diss. Tilburg).
- Elster, J. (1990). Norms of Revenge. *Ethics*, 100(4), 862-885.
- Franke, H. (1996). *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*. Amsterdam: Balans.
- Gade, C. (2022). Promoting restorative justice as de jure punishment: a vision for a different future. *The International Journal of Restorative Justice*, 5(1), 37-54.
- Gerber, M.M. & Jackson, J. (2013). Retribution as Revenge and Retribution as Just Deserts. *Social Justice Research*, 26(1), 61-80.
- Hildebrandt, M. (2002). *Straf (begrip) en procesbeginsel: een onderzoek naar de betekenis van straf en strafbegrip en de waarde van het procesbeginsel naar aanleiding van de consensuele afdoening van strafzaken*. Deventer: Kluwer.
- Jörg, N. & Kelk, C. (2001). *Strafrecht met mate* (11de druk), Deventer: Gouda Quint.

- Kaptein, H. (2008). Strafrecht als herstelrecht, vergelding als vergoeding. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 8(2), 47-54.
- Kaufman, W. (2013). *Honor and Revenge: A Theory of Punishment*, Dordrecht: Springer.
- Keijser, J. de (2000). *Punishment and Purpose; From Moral Theory to Punishment in Action* (diss. Amsterdam).
- Lacey, N. & Pickard, H. (2018). A Dual-Process Approach to Criminal Law: Victims and the Clinical Model of Responsibility without Blame. *The Journal of Political Philosophy*, 27(2), 229-251.
- Nagel, W. (1999). Het Strafrecht en de Onmens. In Y. Buruma (Red.), *100 jaar strafrecht* (pp. 59-82). Amsterdam University Press.
- Nozick, R. (1981). *Philosophical Explanations*. Oxford: Oxford University Press.
- Stokkom, B. van (2016). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor Filosofie*, 78(4), 777-806.
- Struhl, K.J. (2015). Retributive punishment and revenge. In K.J. Struhl & Kimora (Eds.). *When Young People Break the Law*. Idea Publications.
- Verberk, M. (2011). *Probleemoplossend strafrecht en het ideaal van responsieve rechtspraak*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Walgrave, L. (2001). On Restoration and Punishment: Favourable Similarities and Fortunate Differences. In A. Allison et al. (Eds.), *Restorative Justice for Juveniles*. Oxford: Hart Publishing.
- Walgrave, L. (2008). *Restorative Justice, Self-Interest and Responsible Citizenship*. Cullompton: Willan Publishing.
- Walgrave, L. (2023). Restorative Justice, Punishment and the Law. In M. Altman (Ed.), *The Palgrave Handbook on the Philosophy of Punishment* (pp. 613-637). Springer. doi. org/10.1007/978-3-031-11874-6_28